

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

TRIANON FÖLDRAJZI ELŐZMÉNYE – AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ GEOSTRATÉIAI (KATONAFÖLDRAJZI) VISZONYRENDSZERE

THE GEOGRAPHICAL ANTECEDENTS OF THE TRIANON PEACE TREATY: THE GEOSTRATEGIC AND MILITARY GEOGRAPHICAL DIMENSION OF THE 1ST WORLD WAR

ABSTRACT

The system of peace treaties that ended the 1st World War represent an important juncture in the process of Europe's 19th–20th century geographical transformation, as well as – from a different perspective – the continuation of the military geographical dimension of the Great War. This dimension and its geostrategic component was characterized by a series of contradictions in its spatial dynamics. The conflict that had erupted along the borders of Central Europe gradually spread to the whole of *Zwischeneuropa* (the Europe in-between), and while states of all continents had entered it, Europe remained the theatre for the most important military operation. The events of the European theatre dwarfed those of the colonial operations, and while this latter struggle was constrained by the infrastructural situation of the colonies, acquiring new colonies did in fact remain among the aims of the countries involved in the war. The difficulties associated with the protracted war made instrumentalising opposing nationalisms (extant for over a century) a necessity, which, in return, caused the Great War to dissolve into a series of local wars – rather than simply ending with the signing of the peace accords. The events of the war in Hungary (1918–1919) fit in with these over-arching processes. Finally, it should be noted that the war was waged by military leaders whose framework of reference remained primarily European politics, whereas the war they were waging included aims that pointed far beyond the continent – adding another contradiction to the geographical dimension of the 1st World War.

Témafelvétel

Az első világháborút lezáró békeszerződések – területi változásokra, valamint az államhatárok módosítására vonatkozó – előírásai az európai kontinens tizenkilencedik és huszadik századi térfejlődésének fontos állomását jelentik. A társadalmi, politikai tér átrendeződési folyamata szoros kapcsolatban állt a világkonfliktus földrajzi viszonyrendszerével is: a geográfiai tényezőktől erősen függő hadügy eseményei Európa egyes tájain determináló faktorként hatottak a kontinens térszerveződésére. E jelenség már önmagában is arra utal, hogy az első világháború, majd az azt követő békekötések, valamint helyi háborúk sora, pontosabban fogalmazva, ezek köz-, politika-, valamint hadtörténete nehezen értelmezhető a földrajzi nézőpont alkalmazása nélkül. Erre vezethető vissza, hogy az első világháború éveiben, valamint az azt követő időszakban – igazodva az egyetemes tudománytörténeti folyamatokhoz – a magyar földrajztudomány is egyre nagyobb figyelmet szentelt a háború kérdésének, mindenekelőtt az első világháború problémakörének, és az egyes részkérdések feldolgozásának eredményeként viszonylag terjedelmes, a témára vonatkozó szakirodalom

* DsC, a hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

született hazánkban is. Ám mindennek ellenére – jelenlegi ismereteink szerint – sem történetírásunk, sem geográfiánk, sem pedig hadtudományunk berkeiben nem született a világháború földrajzi viszonyait általános tendenciákban bemutató, összefoglaló képet nyújtó katonaföldrajzi, geostratégiai feldolgozás. Így írásunkat e problémakörnek szenteljük; nevezetesen arra teszünk kísérletet, hogy a már eddig ismert történelmi tények és geográfiai tényezők egybevetésével megfogalmazzuk az első világháború néhány – általunk legfontosabbnak vélt – geográfiai sajátosságát. E célkitűzésből ered, hogy dolgozatunkat nem tekinthetjük többnek, mint a kérdéskör felvetésének, egyfajta gondolatébresztésnek, amely – reményeink szerint – arra ösztönözheti a hazai geográfiai és történelmi közélet egyes tagjait, hogy részt vegyenek az első világháború földrajzi viszonyrendszerének feltárásában.

Európai háború vagy globális konfliktus?

Az első világháborúnak – az emberiség történetében elfoglalt szerepéből, valamint napjainkig érezhető társadalmi, gazdasági, politikai s nem utolsósorban kulturális hatásaiból eredően – hatalmas szakirodalma van, amely – főleg a hazai művek tekintetében – a fő hadszíntér, Európa eseményeire fókuszál.¹ A világgégés fő színtere az európai kontinens volt, itt zajlottak a legfontosabb hadműveletek, és – ami még ennél is fontosabb – a szembenálló felek e világrész hadszínterein igyekeztek katonai eszközökkel eldönteni a küzdelmet. Ugyanakkor mégsem mondhatjuk, hogy a háború csakis és kizárólag Európára szorítkozott volna. A kor híres magyar lexikona – a Révai nagy lexikona – számára a világháborúról szóló igen terjedelmes szócikk egy részét író Pilch Jenő, a századelő magyar katonai szakírója és hadtörténésze, a világháború hadszíntereit és térségeit az alábbiakban adta meg; „...A hadi események a következő térségeken zajlottak le: Európában a nyugati, vagyis francia; a keleti, vagyis orosz; a délkeleti, vagyis balkáni; a délnyugati, vagyis olasz hadszíntéren; Ázsiában a Török birodalom területén (Örményország, Mezopotámia, Hedzsász, Szinai-félsziget, Palesztina és Szíria); és mivel Németországnak, Amerikának területét kivéve, a világrészek mindegyikében voltak gyarmatai, ezek területén, azután a tengerek felszínén és ez alatt és végül az emberiség történetében legelőször: a levegőben...”²

A fent idézett hadszíntéri meghatározás arra utal, hogy a fegyveres küzdelem súlypontja valóban Európára esett, ám hogy mégis világháborúról beszélhetünk, az annak tulajdonítható; az összecsapás áttért a Közel-Keletre, valamint a gyarmati területekre és az óceáni térségekre is. Ugyanakkor ebben a tekintetben nem hagyható figyelmen kívül, hogy a világháborúban nemcsak európai államok vettek részt, hanem képviseltették magukat benne egyéb világrészek országai is. Ebben a tekintetben világméretű konfliktusról beszélhetünk. A világháborúban résztvevő országok meghatározását illetően a magyar, valamint a nemzetközi szakirodalom egyes képviselői nincsenek egységes állásponton. Az eltérő meghatározások arra vezethetők vissza, hogy különbség van a jogi értelemben hadban álló (hadüzenetet kapott vagy átadott) és a nemzetközi jogi előírások mellőzésével (hadüzenet nélkül) a küzdelemben bekapcsolódott országok között. A hadüzenet útján háborúba lépett országok számát az általunk használt Kleindel-féle adattár 27 államban határozza meg. Ennek alapján a központi hatalmakkal (Osztárk-Magyar Monarchia, Németország, Törökország, Bulgária) az antant és utóbbi szövetségesei álltak szemben: Brit Birodalom, Franciaország, Montenegró, Szerbia, Japán, Olaszország, Románia, Amerikai Egyesült Államok, Kuba, Panama, Görögország, Sziám, Libéria, Kína, Brazília, Guatemala, Nicaragua, Costa Rica, Haiti, Honduras, valamint Oroszország, Belgium és Portugália).³ A jogilag résztvevő államok földrajzi elhelyezkedése bizonyítja, hogy a háború az egész világra ki-

terjedt; ám fokozatosan. A hadüzenettel történő hadba lépés gyakorlatilag a világháború majd teljes négy évére elhúzódott, amennyiben az első hadüzenetet Ausztria-Magyarország adta át Szerbiának (1914. július 28.), az utolsót pedig Honduras Németországnak (1918. július 19.).⁴ Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az európai kontinensről – miként majd látjuk Közép-Európáról – fokozatosan terjedt át a háború a Föld más részeire, elsősorban a katonapolitikai és stratégiai kényszereknek megfelelően. Így például az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésével, valamint a tengeri hadviseléssel állt szoros kapcsolatban, hogy a latin-amerikai államok szinte egyidőben szakították meg diplomáciai kapcsolataikat Németországgal, amit hamarosan többek részéről a hadüzenet is követett.⁵ E nagybani földrajzi képen nem változtat a résztvevőknek az a jegyzéke sem, amelyet Pilch Jenő összeállításában, a már említett Révai nagy lexikonában találunk, és amely nemcsak a hivatalos hadüzenettel hadba lépett országokat sorolja fel.⁶

Amikor 1914 júliusának végén és augusztusának elején az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának és Oroszországnak, Németország pedig Oroszországnak, Franciaországnak és Belgiumnak, ami viszont magával vonta a Brit Birodalom hadüzenetét az előbbi két államnak, akkor a háború még pusztán két közép-európai ország küzdelmének indult a kontinens más területein elhelyezkedő államok ellen. Vagyis a gyorsan formálódó frontok Közép-Európa határain húzódtak. Geográfusok és történészek, politológusok között régóta tartó vita, hogy hol húzódnak e térség határai.⁷ Anélkül, hogy belemerülnénk e diskurzus részleteibe, magunk a magyar geográfiában az utóbbi évtizedekben elfogadott határolást követjük, amelyet legutóbb Rétvári László fogalmazott meg. Ennek lényege, hogy – természeti és társadalom-földrajzi okokból – Közép-Európa északi határai az Északi- és a Balti-tenger partvonalánál, nyugati határai a Rajna mentén, déli határai az Alpok déli nyúlványain, valamint a Száva és a Duna mentén, míg keleti határai a Keleti-Kárpátok keleti oldala és a Rigai-öböl között húzódtak képzeletbeli egyenes mentén haladnak.⁸ E határvonalakkal estek – nagy általánosságban – egybe az első világháború első frontvonalai. Ám a háború Törökország és Bulgária hadba lépésével (1914. október 29., 1915. október 11.) hamarosan kiterjedt az úgynevezett Köztes-Európa szinte egészére, valamint a Közel-Keletre is.⁹ Köztes-Európa a mai értelmezés szerint egy – éles földrajzi határokkal csak részben kijelölhető – olyan széles zóna, amely mintegy hatalmas átmeneti térségként a mindenkor orosz birodalmi teret választja el az európai kontinens egyéb területeitől. A már hivatkozott Pándi Lajos-féle történelmi térképvázlatok gyűjteménye szerint a mai európai államokra kivétivelében magában foglalja Finnországot, Észtországot, Lettországot, Litvániát, Belorussziát, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Romániát, az egykori Jugoszlávia utódállamait, Moldáviát, Albániát, valamint Görögországot.¹⁰ E térség egyben az első világháború fontos hadszíntereit is jelöli, s nem utolsósorban azt a zónát, ahol – mint majd látjuk – a világkonfliktus Európában elhalt. A Közel-Kelet tekintetében azt mondhatjuk, hogy a frontvonalak az egykori Török Birodalom peremvidékein húzódtak, nagyjából azokon a határvidékeken, amelyek mentén a középkori és kora újkori török hódítás is elakadt.¹¹

Ha tanulmányunk fenti soraiban azt állítottuk, hogy az első világháború főként európai, tehát szárazföldi konfliktus volt, akkor tézisünket a tengeri hadszíntereken folytatott hadműveletek néhány jellemzőjével is alátámaszthatjuk. A világméretű összecsapásban a haditengerészeti erők területileg erősen korlátozott tevékenységeket folytattak.¹² Ám ezek szerepét mégsem tekinthetjük jelentéktelennek. A haditengerészeti erők tevékenységét az a katonai tény határozta meg, hogy a központi hatalmak közül csak Németország, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia rendelkezett számottevő, a világ élvonalába tartozó hadiflottával. Ám e két flotta közül az egyik, nevezetesen Ausztria-Magyarországé az Adriai-tenger vizeire szorult, és erőit javarészt lekötötték az olasz fél elleni küzdelmek. A világ-

óceánra való kijutás lehetősége leginkább a német haditengerészetnek adatott meg, ám ezzel – az események tanúsága szerint – nem tudott élni. A gazdasági kérdések előtérbe kerülése miatt mind az antant, mind a központi hatalmak hadvezetése a tengeri blokádra helyezte a fő hangsúlyt, s ennek az lett a következménye, hogy a tengeri hadműveletek a part menti vizekre és térségekre korlátozódtak. Ez azonban nem zárta ki, hogy egyes esetekben a távoli, óceáni vizeken ne történtek volna összeütközések, ám azok jelentéktelennek bizonyultak.

Térben feloldódó konfliktus

Az első világháború geográfiai viszonyrendszeréről szólva néhány katonaföldrajzi tényezőre szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét. Elsőként arra a tényre, amelyre már utaltunk, nevezetesen: a katonai szakma által hadművelleti szintűnek nevezett tevékenységeket¹³ tekintve a világkonfliktus nem befejeződött a fegyverszünet kihirdetésével, hanem fokozatosan halt el. Vagyis a már ismertetett Köztes-Európa, valamint a Közel-Kelet zónájában helyi háborúk sorában folytatódott, mondhatnánk, ezekben oldódott fel. Ez pedig összefügg azzal a jelenséggel, amelyet a két világháború közötti évtizedek német geopolitikai szakirodalma a közép-európai és elő-ázsiai ferde tengely (mitteleuropäisch-vorderasiatische Schrägachse) terminus technicusával illetett.¹⁴ Ennek lényege, hogy az eurázsiai kontinensen – nagyjából – Kiel és Basra között húzható egy olyan tengely, amelynek két oldalán, több száz kilométer széles puffert alkotva helyezkedtek el a központi hatalmak. A korabeli vélemény szerint az első világháború egyik földrajzi jelensége az volt, hogy az antanthatalmak e tengely áttörésére törekedtek. E zóna szélein alakultak ki a háború legfontosabb „harcmezői”: Bagdad, Örményország, Perzsia, Dardanellák, Balkán, Budapest, Bécs, Berlin körül.¹⁵ E földrajzi pontok felsorolása – az eseménytörténet ismeretében – arra utal, sőt bizonyítja, hogy e zóna áttörése teljes egészében csak a világháborút követően történt meg: a belpolitikai zavargások és a politikai-katonai összeomlás következtében. Tegyük hozzá; ebben az értelmezésben az I. világháború fegyveres küzdelmeinek jogi lezárását jelentő fegyverszünetet kísérő belpolitikai mozgolódások, majd helyi háborúk kényszerű geostratégiai folytatását jelentették a világküzdelemnek: csak így lehetett áttörni a zónán. Köztes-Európában a fegyverszünetet követő években olyan helyi háborúk sora dúlt, amelyek az itt élő és a korábbi századokban önállóságukat veszített népek nemzeti államaiért folytak. A térség etnikai, gyakran etnikai-vallási konfliktusokkal volt terhelt, és ez az állapot magában hordozta – különösen a 19. és a 20. században – az összeütközések állandó veszélyét.¹⁶ Ezeket az ellentéteket az első világháború, valamint az azt követő kommunista forradalmak és polgárháborúk nagymértékben felerősítették, és ez vezetett oda, hogy Finnországtól gyakorlatilag a térség déli határáig fellángoltak a nemzeti háborúk.¹⁷ E háborúk sorába illett bele az a függetlenségi küzdelem, amelyet a magyar társadalom vívott 1918–1919-ben, és amelynek a budapesti román bevonulás, majd a trianoni béke vetett véget.

Az első világháború földrajzi viszonyrendszerén belül másodikként néhány olyan katonaföldrajzi tényre kell rávilágítanunk, amelyek – minden geográfiai és hadtudományi közhelyességük ellenére is – fontosak lehetnek témánk szempontjából. Földrajzi tekintetben feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a világháború az első olyan konfliktus volt az emberiség történetében, amikor – katonai eljárási kényszerekből eredően – a szembenálló felek erői teljes egészében kitöltötték a szárazföldi hadszíntereket. Ezalatt azt kell értenünk, hogy a korábbi háborúkban és a fent említett helyi háborúk során is a hadszínterek földrajzi kiterjedéseihez mérten viszonylag kis erők mozogtak a térben, ami teljesen természetessé tette, hogy a csapatokkal szabadon lehetett manőverezni. Korábban az emberiség háborúira

az volt jellemző, hogy a konkrét fizikai összeütközés a hadszíntéren belül pontszerűen történt: az ütközetek a nagy földrajzi tér egyetlen, sokszor szinte leírhatatlanul kicsi pontjain zajlottak. Mintegy ennek igazolására említjük, hogy – az első világháborút éppen egy évszázaddal megelőzően – Napóleon oroszországi hadjáratában, az orosz hadszíntér méreteihez képest gyakorlatilag elenyésző területi kiterjedésben zajlott a fő összeütközést jelentő borogyinói csata. Ami természetesen nem zárta ki, hogy a döntő ütközet színterén kívül is történhettek kevésbé jelentős harcok vagy akár hadműveletek. Ám az első világháború kitöréséig eltelt száz évben az egyetemes hadügy jelentősen megváltozott, méretében és potenciáljában is megnőtt, és 1914 őszére már mindegyik fél tömeghadseregeket alkalmazott. Egyéb harcászati és hadművelleti kényszerekből eredően¹⁸ kialakult az úgynevezett állásháború: a csapatok a szó szorosán vett értelmében – a nagy tűzsűrűség miatt – beásták magukat a földbe. Az így kialakult állásrendszerek azonban már olyan méretűek voltak, hogy gyakorlatilag a hadszíntér egyik határától a másikig értek: az erők kitöltötték a hadszínteret, a rendelkezésükre álló földrajzi teret.

A gyorsan megmerevedő frontvonalak a háború elhúzódását eredményezték, ami az antanthatalmak számára kedvezett, jóllehet a háború kezdetén – éppen centrális elhelyezkedésükből adódóan – a központi hatalmak hadművelleti szempontból egyáltalán nem voltak reménytelen helyzetben. A kor szakirodalmában rendszeresen felmerül az a tézis, hogy a központi hatalmak hadvezetése az úgynevezett *belső vonalon* kényszerült háborút vívni: „...Bámulatosak a központi hatalmaknak, a sajátos kényszerítő körülmények folytán, a belső vonalon a vasutak segítségével mesterileg végrehajtott ama szárazföldi hadműveletei, amelyekkel egyik hadszínterről a másikra tolták át seregtesteiket...”¹⁹ A centrális elhelyezkedés az európai kontinensen és az ellenfelekhez képest – amiből maga a központi hatalmak elnevezés is ered – az erőkkel való gazdálkodás szempontjából nyújtott előnyöket. A belső vonal az újkori katonai szakmai gondolkodás fontos eleme és 19-20. századi értelmezésében Carl von Clausewitz alapművére vezethető vissza.²⁰ E mű fontos fejezete – A támadás koncentrikus és a védelem excentrikus jellege címmel – azt írja, hogy a hadszíntér döntő térségéhez közelebb álló védő fél – vagyis a középponthez mért, képzeletbeli belső vonalon elhelyezkedve – van kedvező helyzetben a támadóval szemben. Erőit időben átcsoportosítva részenként mérhet vereséget a külső vonalon tevékenykedő támadóra. Ám ennek előfeltétele a nagyfokú mobilitás, amit az első világháború kezdetén Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata biztosított, hadászati szinten. E közlekedés- és katonaföldrajzi tény alapvetően határozta meg, sőt egyenesen determinálta a berlini és a bécsi vezérkaroknak a háború kezdetére készített terveit. Főleg Ausztria-Magyarország tekintetében volt ez döntő, ahol számolni kellett Oroszország és Szerbia egyidejű hadba lépésével is.²¹

Ám e kezdeti hadművelleti előnyök az állás- és állóháború kialakulásával fokozatosan semmivé lettek, és – mint köztudott – az első világháború a társadalmi és gazdasági potenciálok küzdelmévé vált: a mérleg lassan az antant oldalára billent.²² Ez tulajdonképpen egyáltalán nem volt csoda, mert a statisztikai adatok azt bizonyítják: a hatalmas gyarmatokkal rendelkező Brit Birodalom, valamint Franciaország, majd az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésével az antant elsőprő potenciálok fölött rendelkezett. A már többször idézett Pilch Jenő adatai szerint – pusztán az emberi erőforrások tekintetében – a központi hatalmak 159,5 millió lakosságával (ebből 22,2 milliót állítottak fegyverbe) az antant 1391,6 millió lakosa állt (ebből 40,6 milliót állítottak fegyverbe).²³ Az igazi csoda az volt, hogy a hatalmas antant túlerő ellenére a központi hatalmak – iszonyú áldozatok árán – 1918 őszéig kitartottak, sőt fegyveres erőik tulajdonképpen az összeomlásig aktívak maradtak, és főleg a német fegyveres erők mindvégig meg tudták őrizni bizonyos fokú hadművelleti fölényüket. S ha már a társadalmi, katonai potenciálok kérdéskörénél tartunk,

meg kell jegyezzük: ebben a küzdelemben ütött vissza végzetesen, hogy Németország – történelmi kényszereiből adódóan – túlságosan későn kapcsolódhatott be a kor gyarmatosítási folyamatába, és ebből Ausztria-Magyarország tudatosan kizárta magát. Mindemellett az Osztrák–Magyar Monarchia egy, a Balkán felé fordult geopolitikai helyzetben próbált részt venni a világháborúban.²⁴

Nyertések és vesztesek

Az első világháború, valamint az azt követő és lezáró békeszerződések alapvetően át-rajzolták az európai kontinens politikai térképét, és ezzel földrészünk egy új politikai földrajzi, valamint geopolitikai korszakba lépett. Erről el kell mondanunk, hogy éppen ellentétes térfejlődési tendenciák érvényesültek, mint az előző évszázadban. A 19. század – a napóleoni háborúkat követően – Közép- és Köztes-, valamint Kelet-Európában a nagy politikai államterek kialakulásának kora volt. A német és olasz egység kikiáltásával, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia megszervezésével Európa politikai térképén a nagy államalakulatok típusa dominált, és e képen – a későbbi geopolitikai folyamatok előhírnökeként – csak a Balkán-félsziget mutatott töredezett vonásokat. A Török Birodalom meggyengülésével itt kialakult államok – Montenegro, Szerbia, Bulgária, Albánia, Görögország – ,valamint azoktól északra Románia már a politikai terek huszadik századi darabolódásának és darabolásának árnyékát vetítették előre. Ez a darabolódási geopolitikai folyamat az első világháború végén indult el és napjainkig tart. A huszadik század Közép- és Köztes-Európájára a viszonylag kis méretű államtípus jellemző. Az első világháborút követően itt létrejött új államok – Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehszlovákia, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – már az aprózódás tendenciájába illenek, amely napjainkig is hat: Csehország és Szlovákia különválása, valamint a volt Jugoszlávia államterének folyamatos darabolódása, pontosabban aprózódása bizonyítja ezt. Magyarország trianoni területi veszteségei is ebbe a folyamatba illeszkednek. Mondhatjuk azt is: a trianoni béke – minden fájdalmas vonása ellenére – a közép- és köztes-európai térfejlődés tendenciájába simuló esemény volt.

Az első világháború legfőbb területi nyertesei értelemszerűen azok a nemzetek voltak, amelyek hosszabb-rövidebb történelmi időszak után megalapíthatták nemzeti államukat. A nagy területi vesztesek így nyilván azok lettek, amelyeknek területén az új államok megszülettek. Így a legnagyobb területi vesztes az Osztrák–Magyar Monarchia volt, amely mint állam – földrajzilag elveszítve teljes területét – megszűnt létezni. Jelentős területeket veszített Oroszország és – mint köztudott – a Magyar Királyság is. Törökország szintén tetemes térségekről kényszerült lemondani, míg Bulgária elveszítette égei-tengeri kijáróját.

Ám az első világháborúnak, valamint az azt követő helyi háborúk sorának és a világháborút lezáró békeszerződéseknek minden keserves határmódosítás és etnikai szembenállás ellenére volt még egy, más jellegű, pozitív földrajzi következménye, nevezetesen az európai kultúrkör földrajztudományára gyakorolt hatása. Ez érvényesült hazánkban is. Az európai politikai földrajz, majd az abból kinövő geopolitika az első világháború hatására fordult a katonai kérdések felé, jóllehet ezek a 19. század végén nem voltak idegenek számára. És ebben az esetben nemcsak a publikációk rohamos gyarapodására kell felhívni az olvasó figyelmét, hanem a szemléletmód változására is. A magyar geográfiában a háború első időszakában Haltenberger Mihály írt kis kötetet a hadszínterek földrajzi viszonyairól: láthatóan alapos földrajzi szakmai tudással, ám – láthatóan küszködve a számára idegen katonai kérdésekkel – erősen leíró szemléletmóddal. A háború éveiben e leíró megközelítési mód a katonai kérdések tekintetében szinte teljesen eltűnt a magyar földrajzból és

helyét az akkori magyar politikai földrajzban már teljesen teret hódított oknyomozó földrajzi szemlélet váltotta fel.²⁵ Így elmondhatjuk, hogy a hatalmas emberáldozatok, területi és demográfiai veszteségek ellenére legalább a magyar geográfia gazdagodott az első világháború következtében.

JEGYZETEK

1. Tanulmányunk elkészítésekor a bő szakirodalmi termésből az alábbi összefoglaló művekre támaszkodtunk. Az adattárak tekintetében: Kleindel, Walter (1989): *Der Erste Weltkrieg, Daten-Zahlen-Fakten*. Österreichischer Bundesverlag, Wien; Szijj Jolán - Ravasz István (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. Politikatörténeti és geopolitikai szempontból mérvadó: Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest. 186–260. old.; Kjellén Rudolf (1915): *Die Großmächte der Gegenwart* [Kilencedik kiadás]. B. G. Teubner. Leipzig – Berlin; u. ö. (1916): *Die politischen Probleme des Weltkrieges* [Második kiadás]. B. G. Teubner. Leipzig–Berlin. A háború politikatörténete szempontjából alapmű Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat. Budapest, valamint – a legújabb kutatási eredmények tekintetében, rövid terjedelmében is – Berghahn, Volker (2006): *Der erste Weltkrieg* [Harmadik kiadás]. Verlag C. H. Beck. München. Hadtudományi szempontból jó stratégiai, hadműveleti összefoglalást ad: Liddell Hart, Basil Henry (2002): *Stratégia*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 241–322. old. A hadműveletek összefoglaló történetét illetően mérvadó értékeléseket nyújt Julier Ferenc (1933): *1914–1918, A világháború magyar szemmel*. Magyar Szemle Társaság. Budapest. Ezen kívül jól tudtuk használni: Aggházy Kamil–Stefán Valér (1934): *A világháború 1914–1918*. Országos Közművelődési Tanács Könyvosztálya. Budapest; Czékus Zoltán (1930): *Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme*. Stádium Sajtóvállalat. Budapest. A háború teljes hadügyi vonatkozásairól jó összefoglaló: Pilch Jenő (szerk.) (s. d.): *A világháború története*. Franklin. Budapest. A földrajzi (terep-) hatások képi megjelenítésében jól használható fotókat közöl: Zentner, Christian (2000): *Der erste Weltkrieg, Daten, Fakten, Kommentare*. Verlagsunion Pabel Moewig. Rastatt; valamint Farkas Márton et al. (1977): *Az első világháború és a forradalmak képei*. Európa Könyvkiadó. Budapest. A világháború térképi ábrázolásának tekintetében lásd: Dudar Tibor (főszerk.) (1991): *Történelmi világatlasz*. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 77–83. old.; Pándi Lajos (1995): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris – Századvég. Budapest. 256–405. old.; Urbán Aladár (1988): *Újkori egyetemes történet 1789–1918, Térképvázlat-gyűjtemény* [Negyedik kiadás]. Tankönyvkiadó. Budapest. 149–174. és 272–289. old.; Rudolf, Hans Ulrich–Oswalt, Vadim (2006): *TaschenAtlas, Deutsche Geschichte* [Második kiadás]. Klett – Perthes Verlag. Gotha – Stuttgart. 170–175. old.
2. Pilch Jenő (1926): *A háború hadi története*. In: Révai nagy lexikona. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest. 289. old.
3. Kleindel (1989): i. m. 21–22. oldal. Az itt tett felsorolás végére került három ország – *Oroszország, Belgium és Portugália* – az adattár szerint nem adott át, hanem csak kapott hadüzenetet.
4. Uo. A hadüzenetek időpontjait – az általunk alkalmazott Kleindel-féle feldolgozástól némileg eltérő adatokkal – közli: Horváth Jenő–Pilch Jenő (s. d.): *Függelék, A hadüzenetek időpontjai*. In: Pilch Jenő: *A világháború története*. 367–390. old.
5. Galántai József (1980): i. m. 386–390. old.
6. Pilch Jenő (1926): *A háború hadi története*. u. o. Itt Pilch 33 résztvevő országról beszélt, amely szerint a központi hatalmakkal (*Németország, Ausztria-Magyarország, Bulgária, Törökország*) szemben „hadat viselő állam” volt: *Franciaország, Oroszország, Anglia, Belgium, Szerbia, Montenegró, Japán, Olaszország, Románia, Amerikai Egyesült Államok, Kuba, Panama, Szíám, Kína, Brazília, Bolívia, Guatemala, Honduras, Nicaragua, Haiti, Peru, Uruguay, Ecuador, Görögország, Portugália, Hedzsász, Libéria, Lengyelország, Csehszlovákia*.
7. Európa történeti régióiról és nagytájairól lásd: Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó. Budapest; Halecki, Oscar (2000): *A nyugati civilizáció peremén*,

- Kelet-Közép-Európa története. Osiris – Századvég. Budapest; Nemerkenyi Antal (2000): Európai nagytájak. In. Probáld Ferenc (szerk.): Európa regionális földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 21–84. old.; Rétvári László (1996): Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. In. u. ö.: Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old.; Székely András (1968): Európai tájak. In. Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.): Európa I. Gondolat. Budapest. 89. old.; Miletics Péter (1997): Közép-Európa politikai földrajza. In. Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. JPE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék – JPTE TK Kiadói Iroda – University Press. Pécs. 107–132. old.
8. Rétvári László (1996): i. m.
9. Pándi Lajos (1995): i. m. 28–29. old.; Nemerkenyi Antal (1996): A Közel-Kelet természeti viszonyai. In. Probáld Ferenc (szerk.): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 265–266. old.
10. Pándi Lajos (1995): i. m. 28–33. old.
11. A Közel-Kelet különböző értelmezéseit jól foglalja össze: Nemerkenyi Antal (1996): i. m. Itt az általunk is követett fogalmi meghatározás az alábbi formában szerepel: „...A térség magja az arab világ (*«Arab-Kelet»*) ázsiai része, melyet a természeti környezet hasonlóságán kívül a társadalmi-gazdasági fejlődés és a közös kulturális örökség (nyelv, vallás) is szorosan összekapcsol az Észak-Afrikával. A tágabb értelemben vett Közel-Kelet magában foglalja Iránt és Afganisztánt, melyeket gyakran Közép-Kelet néven különböztetnek meg. A Közel-Kelethez sorolható továbbá az Európa felé hidat képező Törökország és Ciprus is. Egyes forrásművek Egyiptomot, sőt olykor Libiát és Szudánt ugyancsak ide számítják... Értelmezésünkben tehát a Közel-Kelet természetföldrajzi szempontból nagyjából megfelel az elő-ázsiai (délnyugat-ázsiai) szubkontinensnek...” (265. old.) A középkori és kora újkori Török Birodalom kelet terjeszkedésének határai, valamint az első világháború közel-keleti hadszínterei egybeesésével kapcsolatban v. ö. Dudar Tibor (főszerk.) (1991): i. m. 36. és 78. old.
12. Az első világháború tengeri hadszíntereinek történeteiről jó összefoglalást és eseménytörténetet ad: Potter, Elmar B.–Nimitz, Chester W. (1974): Seemacht, Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. München. 343–444. old. Általános hadművelési, hadászati (stratégiai) tekintetben figyelemre méltó Gorskov, Szergej Georgievics (1983): Az állam tengeri hatalma. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 154–172. old. A hadműveletek kiterjedéséről a világ tengereken lásd Gorskov feldolgozásának 9. számú vázlatát, Az első világháború, 1914–1918 címmel (160. old.). Az osztrák–magyar és a német haditengerészet háborús teljesítményének értékelését lásd: Julier Ferenc (1933): i. m. 282–294. old. Ausztria-Magyarország közös haditengerészetének az első világháború folyamán végrehajtott hadműveleteit és harcait – eseménytörténet szempontjából – részletesen összegzi: Csonkaréti Károly (2000): Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete, 1867–1918. Kossuth Kiadó. Budapest.
13. A huszadik század hadügyében fokozatosan, a század közepére kikristályosodó szakmai felfogás szerint a fegyveres küzdelemnek három egymásra épülő szintje különböztethető meg. A legfelső szint az úgynevezett hadászati (stratégiai) tevékenységeket jelöli, amelyek alapvetően képesek befolyásolni a háború kimenetelét. A legalsó szint a harcászati (taktikai) tevékenységeket jelöli, amelyek a viszonylag kis kötelékek szervezett, fegyveres összeütközését jelentik. A kettő között helyezkedik el a hadművelési szint, amely a harcászati tevékenységek együttes, egyetlen tevékenység keretén belüli alkalmazását feltételezi. Méretéből adódóan e hadműveletek csak a háború egyes időszakaira gyakorolnak közvetlen hatást. Minderről részletesebben lásd: Szabó József (szerk.) (1995): Hadtudományi lexikon I. Magyar Hadtudományi Társaság. Budapest. 497–498., 465., 439–440. old. (harc, hadművelés, hadászati művelet szócikkek).
14. Schmidt, Max Georg - Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 48–49. old. és 25. térk.
15. Uo.
16. Passarge, Siegfried (1936): Die große Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.

17. Köztes-Európa első világháborút követő fegyveres konfliktusairól összefoglaló áttekintést ad: Pándi Lajos (1995): i. m. 312–357. old.
18. Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927. évi kötet. 152–187. old.
19. Pilch Jenő (1926): i. m. 289. old.
20. Clausewitz, Carl von (1961–1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest. 128–129. old.; Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 136–142. old.
21. Galántai József (1980): i. m. 149–175. old.; Kéri Kálmán (1985): Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata és felhasználása az első világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények. 1985/2. szám. 225–294. old.
22. Kennedy, Paul (1992): i. m. 249., 258–259. old.
23. Pilch Jenő (1926): i. m. 289. old.
24. Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/2–3. szám. 31–40. old.; u. ő. (2010): Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.
25. Haltenberger Mihály (1915): A világháború geográfiája, Különlenyomat a »Szepesi Hirnök« 1914. és 1915. év számaiban megjelent cikksorozatból. Tisza Testvérek. Budapest; Siposné Kecskeméthy Klára - Nagy Miklós Mihály (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. A Földrajz Tanítása. 1995/5. szám. 4–8. old.; Nagy Miklós Mihály (1998): Chólnoky Jenő az első világháború geográfiájáról. Társadalom és Honvédelem. 1998/1–2. szám. 85–109. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aggházy Kamil–Stefán Valér (1934): A világháború 1914–1918. Országos Közművelődési Tanács Könyvosztálya. Budapest. 320 old. + 8 t.
- Berghahn, Volker (2006): Der erste Weltkrieg [3. kiadás]. Verlag C. H. Beck, München. 117 old.
- Csonkaréti Károly (2001): Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerésze, 1867–1918. Kossuth Kiadó. Budapest. 218 old. + 32 t.
- Clausewitz, Carl von (1961–1962): A háborúról. I–II. Zrínyi Kiadó. Budapest. I. köt. 348 old + 2 mell., II. köt. 517 old.
- Czékus Zoltán (1930): Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme I. Stádium. Budapest. 551 old.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 old.
- Farkas Márton et al. (1977): Az első világháború és a forradalmak képei. Európa Könyvkiadó. Budapest. 507 old. + 1 térk.
- Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 547 old.
- Gorskov, Szergej Georgievics (1983): Az állam tengeri hatalma. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 476 old.
- Halecki, Oscar (2000): A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története. Osiris-Századvég. Budapest. 352 old.
- Haltenberger Mihály (1915): A világháború geográfiája, Különlenyomat a »Szepesi Hirnök« 1914. és 1915. év számaiban megjelent cikksorozatból. Tisza Testvérek. Budapest. 124 old. + 6 térk.
- Horváth Jenő–Pilch Jenő (s. d.): Függelék. In: Pilch Jenő (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 365–395. old.
- Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 303 old. + 3 t.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest. 638 old.
- Kéri Kálmán (1985): Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata és felhasználása az első világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények. 1985/2. szám. 225–294. old.
- Kjellén Rudolf (1915): Die Großmächte der Gegenwart. B. G. Teubner. Leipzig–Berlin. 208 old.

- Kjellén Rudolf (1916): Die politischen Probleme des Weltkrieges [Második kiadás]. B. G. Teubner. Leipzig–Berlin. 142 old.
- Kleindl, Walter (1989): Der Erste Weltkrieg, Daten-Zahlen-Fakten. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 295 old.
- Liddell Hart, Basil Henry (2002): Stratégia. Európa Könyvkiadó. Budapest. 572 old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927. évi kötet. 152–187. old.
- Miletics Péter (1997): Közép-Európa politikai földrajza. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék – JPTE TK Kiadói Iroda – University Press. Pécs. 107–132. old.
- Nagy Miklós Mihály (1998): Cholnoky Jenő az első világháború geográfiájáról. Társadalom és Honvédelem. 1998/1–2. szám. 85–109. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/2–3. szám. 31–40. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.
- Nemerkényi Antal (1996): A Közel-Kelet természeti viszonyai. In: Probáld Ferenc (szerk.): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 265–275. old.
- Nemerkényi Antal (2000): Európai nagytájak. In: Probáld Ferenc (szerk.): Európa regionális földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 21–84. old.
- Passarge, Siegfried (1936): Die große Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
- Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 798 old.
- Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 261 old.
- Pilch Jenő (szerk.) (s. d.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 418 old. + 55 t. + 5 mell.
- Potter, Elmar B. - Nimitz, Chester W. (1974): Seemacht, Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart. Bernard & Graef Verlag für Wehrwesen. München. 1201 old.
- Rétvári László (1996): Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. In: u. ö.: Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old.
- Rudolf, Hans Ulrich–Oswalt, Vadim (2006): TaschenAtlas, Deutsche Geschichte [Második kiadás]. Klett-Perthes Verlag. Gotha–Stuttgart. 285 old.
- Schmidt, Max–Georg-Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 62 old.+30 t.
- Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. A Földrajz Tanítása. 1995/5. szám. 4–8. old.
- Szabó József (szerk.) (1995): Hadtudományi lexikon I–II. Magyar Hadtudományi Társaság. Budapest. 1584 old.
- Székely András (1968): Európai tájak. In: Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.): Európa I. Gondolat. Budapest. 87–90. old.
- Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 851 old.
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető Kiadó. Budapest. 137 old.
- Taylor, A. J. P. (1988): Az első világháború képes krónikája. Akadémiai Kiadó. Budapest. 231 old.
- Urbán Aladár (1988): Újkori egyetemes történet 1789–1918, Térképvázlat-gyűjtemény [Negyedik kiadás]. Tankönyvkiadó. Budapest. 295 old.
- Zentner, Christian (2000): Der erste Weltkrieg, Daten, Fakten, Kommentare. Verlagsunion Pabel Moewig. Rastatt. 478 old.